

دانشگاه آزاد اسلامی
(واحد شاهرود)

دانشکده علوم انسانی ، گروه تاریخ
پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد (M.A)
رشته تاریخ ایران باستان

عنوان :
بررسی سیستم های دفاعی ساسانیان با تکیه بر دیوار دفاعی گرگان

استاد راهنما:
دکتر محمد علی علیزاده

استاد مشاور:
دکتر میرزا محمد حسنی

نگارش:
مهین کیانی

تابستان ۹۲

Islamic Azad University of Shahrood

M . A thesis on History of Ancient Iran

Tendency:

History of Ancient Iran

Title:

The Study Defence Systems of Sasanian with Rely on Gorgan Defence Wall

Advisor:

Dr. Mohammad Ali Alizadeh

Consulting Advisor:

Dr. Mirza Ali Hasani

By:

Mahin Kiaee

Summer ۲۰۱۳

سپاسگذاری و قدردانی

سپاس و ستایش خداوند یکتا را که بنده حقیر خود را مورد لطف و عنایت قرار داد تا بتواند مرحله ای دیگر از تحصیلات خود را به پایان برساند.

در اینجا بر خود واجب می دانم از استاد راهنمای عالم و ارجمندم جناب آقای دکتر محمد علی علیزاده تشکر کنم که بر اینجانب منت نهاده و زحمت راهنمایی این پایان نامه را تقبل کردند و همواره در طول کار، مرا از رهنمودهای خود، بی نصیب نگذاشتند.

از جناب آقای دکتر میرزا محمد حسنی که بعنوان استاد مشاور بنده، در تمام دوران نگارش پایان نامه، با احساس مسئولیت و صبر و تواضع، در این راه از هیچ کوششی دریغ ننمودند.

همچنین جا دارد از توجه و نکته سنجی استاد داور جناب آقای دکتر محمد نبی سلیم و زحمات مدیر گروه محترم رشته تاریخ جناب آقای دکتر احمد اشرفی ؛ و نیز از تمام افرادی که در این راه و این مرحله از زندگی مرا یاری رساندند و نامشان برده نشد، سپاسگذاری کنم.

تقدیم و پیشکش به:

استادان قدیم و جدیدم در طول دوران تحصیل

خانواده خوبم که همواره پشتیبان و یاری کننده من بودند

بویژه پسر عزیزم حامد.

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

چکیده ۲

فصل اول: کلیات روش تحقیق

۱-۱ بیان مسئله ۲

۲-۱ اهداف پژوهش ۴

۳-۱ طرح سئوالات ۵

۴-۱ فرضیات ۵

۵-۱ پیشینه ادبیات تحقیق ۵

۶-۱ ابزار و روش تحقیق ۶

۷-۱ موانع تحقیق ۷

۸-۱ ساماندهی تحقیق ۷

۹-۱ نقد و بررسی منابع و مآخذ تحقیق ۸

فصل دوم: نگاهی گذرا به وضعیت سیاسی و اجتماعی ایران در عصر ساسانی

۱-۲ اوضاع سیاس ایران در عصر ساسانی ۱۳

۱-۱-۲ منطقه فارس پیش از ظهور ساسانیان و منشاء و خاستگاه آنان ۱۳

۲-۱-۲ شکل گیری حکومت ساسانیان، اردشیر بابکان ۱۴

۳-۱-۲ شاپور یکم تا شاپور دوم ۱۷

۴-۱-۲ بهرام پنجم تا خسرو انوشیروان ۲۰

۵-۱-۲ خسرو دوم تا یزدگرد سوم ۲۸

۲-۲ اوضاع اجتماعی ساسانیان و ساختار طبقاتی ایران در عصر ساسانی ۳۲

فصل سوم: جنگ ها و منازعات داخلی و خارجی در عصر ساسانی

۱-۳ منازعات داخلی ۴۶

۲-۳ جنگهای خارجی ۵۳

۱-۲-۳ نبردهای ساسانیان در جبهه های غرب و شمال غربی ۵۳

۲-۲-۳ نبردهای ساسانیان در جبهه های شرق و شمال شرقی ۱۰۶

۳-۲-۳ نبردهای ساسانیان در جبهه های جنوب و جنوب غربی ۱۱۸

فصل چهارم: تشکیلات نظامی و ساختار ارتش ایران در عصر ساسانی

- ۱-۴ علل تشکیل سپاه منظم در دوره ساسانیان ۱۳۶
- ۲-۴ تشکیلات و واحدهای ارتش در عصر ساسانیان ۱۴۰
- ۱-۲-۴ سپاه سواره نظام (اسواران) ۱۴۰
- ۱-۱-۲-۴ سواره نظام سنگین اسلحه ۱۴۳
- ۲-۱-۲-۴ سواره نظام سبک اسلحه ۱۴۶
- ۳-۱-۲-۴ سپاه فیل سوار ۱۴۸
- ۴-۱-۲-۴ سپاه شترسوار ۱۴۹
- ۵-۱-۲-۴ سواران جاویدان (جان سپاران) ۱۵۱
- ۶-۱-۲-۴ دیگر یگان های اسواران: پشتیگان، خسروگان و پیروزان ۱۵۱
- ۲-۲-۴ سپاه پیاده نظام ۱۵۲
- ۳-۲-۴ نیروی دریایی ۱۵۳
- ۳-۴ مناصب نظامی در عصر ساسانی ۱۵۵
- ۴-۴ تجهیزات نظامی در عصر ساسانی ۱۵۸
- ۱-۴-۴ جنگ افزارهای فردی ۱۵۹
- ۱-۱-۴-۴ کلاه خود ۱۵۹
- ۲-۱-۴-۴ نیزه ۱۶۱
- ۳-۱-۴-۴ شمشیر ۱۶۲
- ۴-۱-۴-۴ تیر و کمان ۱۶۶
- ۵-۱-۴-۴ سپر ۱۷۰
- ۶-۱-۴-۴ زره و جوشن ۱۷۲
- ۷-۱-۴-۴ زره و ساز و برگ اسب ۱۷۳
- ۳-۴-۴ جنگ افزارهای جمعی ۱۷۵
- ۵-۴ اصول و تاکتیک های جنگ های تهاجمی و دفاعی در عصر ساسانی ۱۷۶
- ۱-۵-۴ صف بندی در میدان نبرد ۱۷۷
- ۲-۵-۴ استراتژی های اسواران ۱۷۹
- ۳-۵-۴ فرماندهی ۱۸۳
- ۴-۵-۴ شرایط اقلیمی و ذخیره آب ۱۸۳

۱۸۴	۴-۵-۵ پیش قراولان، گروه های اکتشافی، کمین و دام
۱۸۴	۴-۵-۶ دفاع از نواحی مرزی سیار یا متحرک (دژها)
۱۸۵	۴-۵-۷ تجربه عامل های عددی، چرخش در نبرد
۱۸۶	۴-۵-۸ نقاط ضعف ارتش ساسانی
۱۸۶	۴-۶ نیروی انسانی ارتش ساسانی
۱۸۶	۴-۶-۱ ترکیب قومیتی ارتش ساسانیان
۱۸۸	۴-۶-۲ سربازگیری و شکل نیروی انسانی
۱۸۸	۴-۶-۳ دبیر سپاه
۱۸۹	۴-۶-۴ واحد پزشکی
۱۹۰	۴-۶-۵ شمارش تلفات در میدان نبرد
۱۹۰	۴-۶-۶ انبار و تیمار اسبان سواران

فصل پنجم: دیوارهای دفاعی ساسانیان

۱۹۲	۵-۱ منشاء و خاستگاه فکری ساخت دیوارهای دفاعی در دوره باستان و عصر ساسانی
۲۰۰	۵-۲ دیوارهای دفاعی در عصر ساسانی
۲۰۰	۵-۲-۱ دیوار دربند
۲۲۱	۵-۲-۲ دیوار همیشه
۲۲۷	۵-۲-۳ دیوار گرگان
۲۳۰	۵-۲-۳-۱ دیوار گرگان در منابع تاریخی
۲۳۹	۵-۲-۳-۲ نقش قلعه ها در پیشینه حیات اجتماعی منطقه گرگان
۲۴۱	۵-۲-۳-۳ قلعه - شهرهای اشکانی و ساسانی در دشت گرگان
۲۴۳	۵-۲-۳-۴ قلعه ها و خندق ها در طول دیوار گرگان
۲۶۱	۵-۲-۳-۵ دیوار دفاعی گرگان از منظر باستان شناسی
۲۷۷	بحث و نتیجه گیری
۲۸۱	منابع و ماخذ
۲۸۷	چکیده انگلیسی

فهرست نمودارها

عنوان

صفحه

- ۱-۴. نمودار: نظام جنگی استاندارد ساسانیان ۱۸۰
- ۲-۴. نمودار: حمله اسواران و کمانداران ۱۸۲
- ۳-۴. نمودار: یکی از تاکتیک های غافلگیر کننده ارتش ساسانی ۱۸۳

فهرست نقشه ها

عنوان	صفحه
۱-۳. نقشه: شهرها و محل نبردهای شاپور دوم و رومیان در بین النهرین	۷۵
۲-۳. نقشه: شهرهای محل نبرد خسرو اول با رومیان در بین النهرین و قفقاز	۸۸
۳-۳. نقشه: قلمرو ساسانیان در زمان متصرفات خسرو دوم، اواخر قرن ۷ میلادی	۹۷
۴-۳. نقشه: شهرهای مرزی امپراتوری ساسانی و روم در اواخر دوران باستان	۱۰۵
۱-۵. نقشه: پراکنش دیوارهای دفاعی ساسانیان	۱۹۷
۲-۵. نقشه: استحکامات دفاعی دربند یا همان داغ باری	۲۰۷
۳-۵. نقشه: شهر دربند	۲۱۰
۴-۵. نقشه: موقعیت دیوارهای دفاعی قفقاز شرقی	۲۲۱
۵-۵. نقشه: موقعیت دیوار تمیشه	۲۲۴
۶-۵. نقشه: موقعیت قرارگیری دیوار گرگان و مسیر آن	۲۲۹
۷-۵. نقشه: مسیر دیوار گرگان بر اساس عکس های هوایی اریک اشمیت	۲۴۰
۸-۵. نقشه: مسیر دیوار گرگان و قلعه های آن	۲۴۲
۹-۵. نقشه: دیوار گرگان و رودهای تغذیه کننده آب خندق ها و کانال های آن	۲۴۶

فهرست شکل ها

<u>صفحه</u>	<u>عنوان</u>
۲۴	۱-۲. شکل: ظرف نقره ای ساسانی با نقش قباد اول در حال شکار
۴۷	۱-۳. شکل: نقش منسوب به پابک در تخت جمشید
۴۸	۲-۳. شکل: طرح نقش برجسته نبرد هرمزدگان، فیروزآباد
۴۹	۳-۳. شکل: نقش برجسته نبرد هرمزدگان، فیروزآباد
۶۰	۴-۳. شکل: صحنه نبرد شاپور اول و والرین امپراتور روم بر روی ظرف ساسانی
۶۲	۵-۳. شکل: نقش برجسته صحنه زانو زدن امپراتور روم در برابر شاپور اول، بیشاپور
۶۹	۶-۳. شکل: تاق یادبود پیروزی گالریوس سردار رومی بر نرسی، یونان
۷۱	۷-۳. شکل: نقش برجسته منسوب به نبرد هرمزد دوم ساسانی، نقش رستم
۹۱	۸-۳. شکل: دیوار و برج نگهبانی قلعه- شهر دارا، سوریه
۱۰۳	۹-۳. شکل: بشقاب نقره ای، به افتخار پیروزی هراکلیوس بر خسرو دوم
۱۰۷	۱۰-۳. شکل: بازسازی نبردهای شاپور اول با کوشانیان
۱۲۲	۱۱-۳. شکل: طرحی از نقش برجسته سرباز پیاده کماندار عرب، حُسن النور یمن
۱۳۹	۱-۴. شکل: اثر مهر ساسانی متعلق به «بهرام»، ایران سپهبد منطقه جنوب شرق
۱۴۰	۲-۴. شکل: اثر مهر ساسانی متعلق به «ویشتهام»، ایران سپهبد منطقه شمال شرق
۱۴۲	۳-۴. شکل: نقش برجسته سوار ساسانی در نبرد، نقش رستم
۱۴۳	۴-۴. شکل: طرحی از سواره نظام سنگین اسلحه ساسانی، نقش رستم
۱۴۵	۵-۴. شکل: طرحی از نقاشی دیواری از سواره نظام اواخر پارتی یا اوایل ساسانی، دورا و ریوس
۱۴۷	۶-۴. شکل: طرحی از لباس و جنگ افزارهای سواره نظام سنگین اسلحه ساسانی، تاق بستان
۱۴۸	۷-۴. شکل: بازسازی لباس ها و جنگ افزارهای سواره نظام سنگین و سبک اسلحه ساسانی
۱۵۰	۸-۴. شکل: طرحی از سپاه فیل سوار و شترسوار در اواخر دوران ساسانیان، تاق بستان
۱۵۱	۹-۴. شکل: نقش بهرام پنجم و آزاده در حال شکار سوار بر شتر بر روی ظرف ساسانی
۱۵۵	۱۰-۴. شکل: نقش شکار شاه ساسانی سوار بر قایق و در حال تیراندازی، تاق بستان
۱۶۱	۱۱-۴. شکل: طرحی از کلاه خودهای اواخر اشکانی و ساسانی
۱۶۲	۱۲-۴. شکل: طرح از سرباز زره پوش سنگین اسلحه خراسانی همراه با نیزه
۱۶۴	۱۳-۴. شکل: شمشیرهای ساسانی
۱۶۴	۱۴-۴. شکل: شمشیرهای ساسانی

- ۱۵-۴. شکل: شمشیر پادشاه ساسانی، نقش برجسته بیشاپور ۱۶۵
- ۱۶-۴. شکل: نقش شمشیر اشراف زاده ساسانی در نقش برجسته بیشاپور ۱۶۶
- ۱۷-۴. شکل: نقش شمشیر اشراف زادگان ساسانی در نقش برجسته بیشاپور ۱۶۶
- ۱۸-۴. شکل: طرحی از نقش تیراندازی شاه ساسانی با کمان، تاق بستان ۱۶۸
- ۱۹-۴. شکل: نقش شاپور دوم در حال تیراندازی با کمان، بر روی ظرف نقره ای ۱۶۹
- ۲۰-۴. شکل: طرحی از تیراندازی پادشاهان ساسانی ۱۷۰
- ۲۱-۴. شکل: طرح سپرهای ساسانی ۱۷۲
- ۲۲-۴. شکل: طرحی از زین و برگ اسب های دوران ساسانی ۱۷۵
- ۱-۵. شکل: بخشی از دیوار دربند ۲۰۲
- ۲-۵. شکل: بخشی از دیوار و دژ شهر دربند ۲۰۴
- ۳-۵. شکل: بخشی از دیوار باستانی دربند و شهر جدید دربند ۲۰۸
- ۴-۵. شکل: نمایی از مسیر دیوار دربند به سوی دریای مازندران و شهر جدید دربند ۲۱۳
- ۵-۵. شکل: بخشی از باروهای دیوار دربند ۲۱۷
- ۶-۵. شکل: عکس ماهواره ای از دیوار تمیشه و قسمت زیر آب رفته آن ۲۲۵
- ۷-۵. شکل: قلعه بانصران، یکی از قلعه های مرتبط با دیوار تمیشه و گرگان ۲۲۷
- ۸-۵. شکل: قسمتی از سالم ترین بخشهای دیوار تمیشه ۲۲۷
- ۹-۵. شکل: نمایی از مسیر دیوار بزرگ گرگان به همراه قلعه شماره ۷ ۲۲۸
- ۱۰-۵. شکل: عکس ماهواره ای از قلعه های شماره ۱۶ و ۱۷ ۲۴۵
- ۱۱-۵. شکل: عکس ماهواره ای از قلعه خرابه در کنار قلعه های شماره ۲۸ و ۲۹ ۲۴۹
- ۱۲-۵. شکل: عکس ماهواره ای از بخشی از دیوار گرگان و قلعه شماره ۲۳ ۲۵۱
- ۱۳-۵. شکل: نمایی از قلعه خرابه، یکی از قلعه شهرهای مرتبط با دیوار گرگان ۲۵۵
- ۱۴-۵. شکل: قلعه تخت سلیمان، یکی از قلعه های مرتبط با دیوار گرگان ۲۵۸
- ۱۵-۵. شکل: نمایی از دیواره سد گرکز در کنار گرگانرود ۲۶۱
- ۱۶-۵. شکل: عکس ماهواره ای از موقعیت مکانی سد گرکز و ویژگی های محیطی آن ۲۶۲
- ۱۷-۵. شکل: عکس ماهواره ای از سد گرکز و کانالهای مربوطه در کنار دیوار گرگان ۲۶۵
- ۱۸-۵. شکل: عکس ماهواره ای از قلعه های شماره ۱۲ و ۱۳ ۲۶۶
- ۱۹-۵. شکل: عکس ماهواره ای از قلعه شماره ۴ در کنار دیوار گرگان و گرگانرود ۲۷۳
- ۲۰-۵. شکل: قلعه شماره ۱ و خندق آن ۲۷۴
- ۲۱-۵. شکل: نمایی از کوه های پیش کمر و انتهای مسیر شرقی دیوار ۲۷۵

چکیده:

ساسانیان پس از منازعات طولانی داخلی و بدست آوردن تاج و تخت، حکومتی ملی را تأسیس کردند که متکی به دین ملی و تمدنی بود که از جنبهٔ ایرانیت در سراسر تاریخ ایرانیان نظیر نداشته است. ساسانیان با تشکیل یک شاهنشاهی عظیم، تشکیل قدرت مرکزی و قوی، ارتش منظم و آموزش دیده، تبدیل به قدرتی جهانی شدند. از نظر مسائل خارجی، ساسانیان در طول ۴۰۰ سال حیاتشان، بدون خستگی و با موفقیت‌های متناوب در چند جبهه، جنگ‌ها را ادامه می‌دادند؛ در غرب و شمال غرب با رومیان، در قفقاز با هون‌ها و خزرها، در شمال شرق با هپتالیان، در جنوب غرب با اعراب، و نیز مشکل همیشگی ارمنستان. درگیری‌های ساسانیان در شمال شرق، غرب و شمال غرب که به دلیل موقعیت خاص و استراتژیک ایران بود، آنان را بر آن داشت که همواره آمادهٔ نبرد باشند و بخش زیادی از توان و استعدادهايشان را به سوی تکمیل قوای نظامی و تسلیحات و جنگ افزارهای نظامی متوجه کنند. ساسانیان به تدریج در طول زمان، روش‌ها و سیستم‌های پیشرفته تری را در ساختار ارتش و نیز ساخت دژها، قلعه‌ها، خندق‌ها و دیوارهای دفاعی مورد استفاده قرار دادند که نقطهٔ اوج آن، اصلاحات زمان خسرو انوشیروان بود. در راستای همین اهداف نظامی و دفاعی، شاهان ساسانی به ساخت بزرگترین پروژه‌های ساختمانی خود که همانا دیوارهای دفاعی بود، دست زدند؛ دیوارهایی که اکثراً در جنوب شرقی و شمال غربی دریای مازندران ساخته شد. مجموعه دیوارهای قفقاز بویژه شهر و دیوار دربند، دیوار همیشه و نیز دیوار بزرگ گرگان. در این میان، دیوار بزرگ گرگان که در سراسر طول دشت گرگان (ایالت تاریخی گرگان) کشیده شده بود، بزرگترین پروژه ساختمانی دفاعی ساسانیان بود که با قلعه‌های متعدد و خندق طولی خود، سد عظیمی در برابر تهاجمات اقوام بیابانگرد آسیای مرکزی بود. این پژوهش با توجه به ماهیت نظری آن، توصیفی و تحلیلی و بر اساس روش‌های متداول در علوم انسانی و مطالعات تاریخی به شیوهٔ جمع‌آوری داده‌ها انجام گرفته، این پژوهش می‌تواند جنبه‌های مبهم روش‌ها و ساختارهای دفاعی و نظامی ساسانیان بویژه دیوارهای دفاعی آنان را تبیین نماید.

کلیدواژه: ساسانیان، جنگ، سیستم‌های دفاعی، ارتش، دیوار دفاعی گرگان.

فصل اول

کلیات روش تحقیق

۱-۱- مقدمه (بیان مسأله):

این پژوهش بر آن است تا به مطالعه و بررسی مجموعه شیوه‌ها و الگوهای دفاعی و نظامی ساسانیان به ویژه دیوار تاریخی و دفاعی گرگان و نقش و کارکرد آن به عنوان جزئی از مجموعه سیستم‌های دفاعی ساسانیان بپردازد، زیرا دیوار بزرگ گرگان از مهم‌ترین و کاربردی‌ترین پروژه‌های مهندسی ساسانیان در امور نظامی و دفاعی بوده است.

سرزمین ایران به دلیل موقعیت استراتژیک و به عنوان یک چهارراه تمدن در منطقه خاور نزدیک، همواره در طول تاریخ مورد هجوم اقوام و حکومت‌های دور و نزدیک قرار گرفته است.

تاریخ و سرگذشت مردم ایران، ماجرای تلاش بی‌وقفه‌ای است که در راه تشکیل و سپس توسعه فرهنگ و تمدن انسانی از خود نشان داده است. در عرصه این پویا، اگرچه هر از چندگاهی هجوم بیگانگان، نیروی حیات و قدرت خلاقه این مردم را متوقف می‌نمود و به رکود می‌کشانید، ولی جوهره تمدن ایرانی بار دیگر خود را می‌نماید و قد علم می‌کرد. با شکل‌گیری حکومت‌ها در غرب ایران و با اندکی تأمل، این نتیجه بر ما مُسَجَل می‌گردد که مردم ایران به‌طور مداوم از دو سوی شرق و غرب مورد هجوم بودند. همچنین در دوران ساسانی، اقوام ناحیه آسیای مرکزی مانند هون‌ها و هپتال‌ها به دلایل متعدد از جمله کسب غنایم فراوان، جبهه شرق و شمال شرق ایران را پیوسته مورد حمله قرار می‌دادند تا بتوانند به حیات خود ادامه دهند. از سوی غرب و شمال غرب حتی قبل از شکل‌گیری مادها، آشوری‌ها و اورارتو‌ها و آنگاه در قرون بعد یونانیان و سپس رومی‌ها و بعدتر بادیه‌نشینان، بسیاری از نقاط مرزی را عرصه تاخت و تاز خود قرار داده و گاه بی‌محابا تا پایتخت ایران پیش آمدند. به دلیل همین تهاجمات گسترده، بتدریج مردمان این سرزمین آموخته‌اند که همواره آماده نبرد باشند و از سرزمین خود دفاع کنند، لذا بخش مهمی از امکانات و استعدادهايشان را به سوی تولید و تکمیل جنگ افزارهای نظامی کشاندند. این روش‌ها و سیستم‌های دفاعی به مرور زمان پیشرفته‌تر و گسترده‌تر شد و سیر تطور خود را از پیش پا افتاده‌ترین روش‌های دفاعی مانند ابزارهای سنگی و چوبی و فلزی ساده، به روش‌های پیچیده‌تری مانند ساختن دژها و قلعه‌ها، خندق‌ها و دیوارهای دفاعی طی کرد. در این میان همچنین می‌توان از ارتش و نظامیان به عنوان یکی از مهم‌ترین ابزار حکومت‌ها در جنگ‌ها نام برد که اوج پیشرفت و تکامل و پیچیدگی آن را در ایران دوره ساسانی می‌توان مشاهده کرد.

ساسانیان از مهم‌ترین و قدرتمندترین حکومت‌های جهان در دوران باستان بودند که بیش از ۴۰۰ سال (۲۲۴-۶۵۱ م) بر گستره پهناوری در مشرق زمین، از غرب چین گرفته تا رود فرات فرمانروایی می‌کردند و نیز در زمان خسرو پرویز که گسترده‌گی ایران، تمام غرب آسیا و کشور مصر را نیز شامل

می شد. اما تهدید همیشگی جنگ در دو جبهه غرب و شرق که ساسانیان همواره با آن مواجه بودند، به عنوان یک مشکل استراتژیک مطرح بود.

در جبهه غرب ابتدا رومیان و سپس بیزانسی ها، و در جبهه شمال شرق و شمال غرب جنگاوران هون و ترک، ستیزه جویی می کردند. استراتژی منطقی، ساسانیان را قانع ساخت که سواره نظامی پیشرفته، بسیار آموزش دیده و حرفه ای را ایجاد کنند تا بتوانند آنان را در مدت زمان کوتاهی به جبهه های مختلف اعزام کنند.

ساسانیان که سازمان نظامی اشکانیان را به ارث برده بودند، دستگاه نظامی اولیه آنان، با نیای اشکانی خود همسانی زیادی داشت و آنان بر اثر درگیری های نظامی بعدی با هون های هپتالی و اقوام ترک در دو سوی دریای مازندران، مجبور شدند فناوری های جدیدی را ابداع و به کار برند.

ساخت و استفاده از دیوارهای دفاعی نیز به عنوان یکی از شیوه ها و الگوهای دفاعی در مناطق استراتژیک شمال شرق و شمال غرب و در اطراف دریای مازندران در اواخر دوره ساسانی به اجرا درآمدند. همچنین دیوارهای دفاعی از جمله استحکاماتی محسوب می شوند که در نقاط مختلفی از دنیا مانند دیوار چین و دیوارهای رومی هادریان و آنتونی، و در مقاطع خاصی از تاریخ ساخته شده اند. شمال شرق ایران در مجاورت منطقه ماوراءالنهر و آسیای میانه، نقش «لانه زنبوری» یافته بود که هر از چند گاهی مورد تاخت و تاز قبایل بیابانگرد قرار گرفته و دامنه این تاخت و تازها تا فرسنگ ها درون خاک ایران گسترش یافته بود و موجب کشتار و غارت بسیار می شد و در پشت سر، سرزمین های سوخته و بی حاصلی را برجای می نهاد. به همین جهت، استحکامات دفاعی به ویژه در نقاط حساس، مورد توجه دولت ها و پادشاهان و حکام محلی قرار گرفت.

دشت گرگان به دلیل موقعیت جغرافیایی آن و قرار گرفتن در کنار منطقه خراسان بزرگ -که همواره نقش دروازه ورودی اقوام بیابانگرد شمال شرقی به داخل فلات ایران را بازی می کرده است- از اهمیت کلیدی در نزد پادشاهان ساسانی برخوردار بوده و آنان می کوشیده اند که کنترل ویژه ای بر روی این منطقه داشته باشند. منطقه گرگان همچون خراسان در اواخر دوره ساسانی، از نظر موقعیت استراتژیک و نظامی، اهمیت بسزایی یافت، چرا که تهاجمات هیاطله (هپتال ها، هون ها)، ترکان و چول ها شدت یافته بود. به همین دلیل در این دوران، ساخت دیوار دفاعی در دستور کار حکومت ساسانی قرار گرفت. آنچه که در اینجا لازم به تذکر است، بر اساس روایات موجود در منابع و مستندات تاریخی، به درستی نمی توان دریافت که این دیوار آیا در دوره اشکانیان ساخته شده است یا ساسانیان؟ زیرا که در مورد زمان ساخت و پادشاهان سازنده آن، هم در منابع رومی و هم منابع تاریخی دوران اسلامی مطالب متفاوتی وجود دارد. اما اخیراً بدنبال کشفیات باستان شناسی و استفاده از

روش های تاریخ گذاری (کربن ۱۴)، توانسته اند ثابت کنند که دیوار گرگان در اواخر دوره ساسانی (سده های ۵-۶م) احداث شده است. به هر روی، به نظر می رسد دیوار بزرگ گرگان در کنار دیگر دیوارهای ساسانی مانند مجموعه دیوارهای قفقاز (در بند) و دیوار تمیشه و دیوارهای دیگر که پروژه های نظامی و دفاعی عظیمی بودند و نیز به همراه ارتش و جنگ افزارهای پیشرفته آن، آخرین تلاش بزرگ پادشاهان ساسانی در راندن مهاجمان از مرزهای قلمروشان بوده است و دیوار تاریخی گرگان در این میان به عنوان بزرگ ترین اثر معماری ایران باستان، نقش پررنگ تری را در مرزهای شمالی و شمال شرقی ایفا می کرده است.

۱-۲- اهداف پژوهش:

همانطور که اشاره گردید به دلیل موقعیت حساس جغرافیایی دشت گرگان در این دوره و نیز به همراه علائق شخصی به این مسئله، انگیزه ای بود که مرا به سوی چنین پژوهشی سوق داد. بنابراین مصمم شدم در میان مسائل مختلف سیاسی، اجتماعی و ... در ایران باستان، موضوع دیوار تاریخی و دفاعی گرگان را برای رساله ام برگزینم و علیرغم تحقیقات و پژوهش های مختلف تاریخی و باستان شناسی که در این زمینه صورت گرفته، در حد توان در این راستا تلاش نموده و البته به زوایای دیگری از آن نیز بپردازم. پس از مطالعات مقدماتی در رابطه با این دیوار تاریخی، به بازدید از مکان آن در نزدیکی شهرستان گمیشان پرداختم. در اینجا لازم است به اهداف خود در انجام این پژوهش بپردازم:

۱- بررسی وضعیت سیاسی و نظامی ساسانیان

۲- بررسی مهمترین شیوه های دفاعی ساسانیان در سرحدات مرزی

۳- بررسی ویژگی های دیوار دفاعی گرگان به عنوان یکی از مهمترین استحکامات نظامی ساسانیان

بعد از مشخص شدن اهداف، سؤالاتی در مورد موضوع مورد نظر مطرح شد. بنابراین هدف خود در این رساله را تا حد امکان، پاسخ به این سؤالات قرار دادم. سؤالات مطرح شده از این قرار است:

۱-۳- طرح سؤالات:

۱- آیا ساسانیان از روش ها و سیستم های نظامی و دفاعی گوناگونی استفاده می کردند؟

۲- آیا شرایط جغرافیایی و زیست محیطی دشت گرگان، در ساخت دیوار و کارکرد آن تأثیر داشته است؟

۳- آیا دیوار دفاعی گرگان یکی از مهم ترین استحکامات نظامی ساسانیان در دفع متجاوزان بیابانگرد در مرزهای شمالی و شمال شرقی محسوب می شد؟

۴- آیا دیوار دفاعی گرگان دارای کارکردهای مختلفی بوده است؟

۱-۴- ارائه فرضیات:

۱- به نظر می‌رسد که روش‌ها و شیوه‌های دفاعی گوناگونی مورد استفاده ساسانیان قرار می‌گرفته است.

۲- شرایط اقلیمی منطقه گرگان و هجوم اقوام مهاجم از این سوی به ایران، موجبات تحکیم ساختار نظامی و دفاعی ساسانیان به شیوه‌ای خاص را در این منطقه فراهم نموده است.

۳- به نظر می‌رسد از سیستم‌های دفاعی مهم و کاربردی ساسانیان در دفع متجاوزان بیابانگرد در مرزهای شمالی و شمال شرقی ایران، احداث دیوار بوده است.

۴- به نظر می‌رسد صرف نظر از وضعیت دفاعی، کاربردهای احتمالی دیگری نظیر تعیین آخرین حد ورود مهاجمان به داخل قلمرو و نیز آبرسانی، از دیگر کارایی‌های این دیوار بوده است.

۱-۵- پیشینه ادبیات تحقیق:

در رابطه با این برهه از تاریخ سرزمینمان، از گذشته‌های دور تا به امروز، کتاب‌ها و مقالات بسیار زیادی به رشته تحریر درآمده است. آنچه که حائز اهمیت است اینکه اطلاعات ارائه شده در این منابع، تقریباً همگی به مانند هم و یکنواخت و با اختلافاتی بسیار جزئی است که راجع به ظهور و سقوط ساسانیان و شرح نبردهای آنان می‌باشد.

با توجه به اینکه در این پژوهش، اینجانب نیاز به اطلاعات دقیق‌تر و تخصصی‌تری راجع به مسائل نظامی، ارتش، تاکتیک‌ها و سیستم‌های دفاعی ساسانیان به ویژه استفاده از دیوار به عنوان یکی از آن سیستم‌ها داشتم، علاوه بر اینکه به زوایا و دیدگاه‌هایی غیر از آنچه متداول بود توجه کرده، به ارائه همان نظرات پیشین و نیز دیدگاه‌های جدید پرداخته‌ام. در این راستا علاوه بر منابع مورد نظر، به جدیدترین پژوهش‌ها و مقالات نوشته شده در زمینه باستان‌شناسی و تاریخی مراجعه کرده که به ذکر چند نمونه از آنها می‌پردازم.

۱- Daryaei, Touraj., ۲۰۱۲, *If These Walls Could Speak: The Boundaries Of Sasanian Eransahr*, In Memory of Gherardo Gnoli, (www.ccsmsc.sfu.ca).

۲- Omrani Rekavandi, Hamid., Sauer, Eberhard. W., Wilkinson, Tony., Abbasi, Ghorban Ali., Priestman, Seth., Safari Tamak, Esmail., Ainslie, Roger., Mahmoudi, Majid., Galiatsatos, Nikolaos., Roustai, Kouros., Jansen Van Rensburg, Julian., Ershadi, Mohammad., MacDonald, Eve., Fattahi, Morteza., Oatley, Chris., Shabani, Bardia., Ratcliffe, James., and Usher-Wilson, Lucian Steven., ۲۰۰۸, *Sasanian Walls, Hinterland Fortresses and Abandoned Ancient*

Irrigated Landscapes: The ۲۰۰۷ Season on The Great Wall of Gorgan And The Wall of Tmmishe, Iran, Vol. ۴۶, Pp. ۱۵۱-۱۷۸.

۳- Omrani Rekavandi, Hamid., Sauer, Eberhard. W., Nokandeh, Jebrael., and Wilkinson, Tony., ۲۰۱۰, At The Frontiers Of The Sasanian Empire: The Gorgan And Tammishe Walls in Northern Iran, Proceedings of the ۶th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, Vol. ۲. Pp. ۵۵۹-۶۱۱.

۴- Omrani Rekavandi, Hamid., Sauer, Eberhard. W., Wilkinson, Tony., and Nokandeh, Jebrael., ۲۰۰۸a, The enigma of the 'Red Snake': Revealing one of the World's Greatest Frontier Walls, Current World Archaeology ۲۷, Pp. ۱۲-۲۲.

۱-۶- روش و ابزار تحقیق:

روش اصلی این تحقیق با توجه به ماهیت نظری آن، روش تاریخی و به شیوه توصیفی-تحلیلی و بر اساس روش های متداول در علوم انسانی و مطالعات تاریخی است و شیوه جمع آوری داده ها، بر اساس الگوی مطالعات اسنادی بر پایه تحقیقات و بررسی های کتابخانه ای و میدانی استوار است.

۱-۷- موانع تحقیق:

به علت عدم دسترسی به برخی از منابع، فرصت استفاده از آنها بدست نیامد.

۱-۸- ساماندهی تحقیق:

بر اساس مطالب تنظیم شده، این رساله در ۵ فصل تنظیم گردیده که شامل فصول زیر می شود:
فصل اول: کلیات تحقیق که شامل بیان مسئله، اهداف پژوهش، سؤالات پژوهش، فرضیات، پیشینه تحقیق، روش و ابزارهای تحقیق، موانع تحقیق، ساماندهی تحقیق و فهرست منابع و مأخذ می باشد.
فصل دوم: نگاهی گذرا به وضعیت سیاسی و اجتماعی ایران در عصر ساسانی، که این فصل را به دو بخش اوضاع سیاسی ایران در عصر ساسانی شامل بخش اول: اوضاع منطقه فارس پیش از ظهور ساسانیان و منشاء و خاستگاه آنان، شکل گیری حکومت ساسانیان، اردشیر بابکان، شاپور یکم تا شاپور دوم، بهرام پنجم تا خسرو انوشیروان، از خسرو دوم تا یزدگرد سوم، و نیز بخش دوم: اوضاع اجتماعی و ساختار طبقاتی در عصر ساسانی، می گردد.

فصل سوم: جنگ ها و منازعات داخلی و خارجی در عصر ساسانی، که به دو بخش، شامل بخش اول: منازعات داخلی، و بخش دوم: جنگ های خارجی که خود شامل نبردهای ساسانیان در جبهه های غرب

و شمال غربی، نبردهای ساسانیان در جبهه های شرق و شمال شرقی و نبردهای ساسانیان در جبهه های جنوب و جنوب غربی می شود، می گردد.

فصل چهارم: تشکیلات و ساختار ارتش ایران در عصر ساسانی که از شش بخش تشکیل شده است. بخش اول در رابطه با علل تشکیل سپاه منظم، بخش دوم در رابطه با تشکیلات و واحدهای ارتش در عصر ساسانیان شامل زیر بخش های سپاه سواره نظام (اسواران) (شامل: سواره نظام سنگین اسلحه، سواره نظام سبک اسلحه، سپاه فیل سوار، شترسوار، سپاه جاویدان) سپاه پیاده نظام، نیروی دریایی می باشد. بخش سوم در رابطه با مناصب نظامی در عصر ساسانی شامل شاهنشاه، ارگبد، ارتیشتران سالار، ایران سپاهبد و ...، بخش چهارم در رابطه با تجهیزات نظامی که خود از دو زیر بخش رزم افزارهای فردی و جمعی تشکیل شده، بخش پنجم در ارتباط با اصول و تاکتیک های نظامی، بخش ششم در رابطه با نیروی انسانی ارتش ساسانی شامل زیر بخش های ترکیب قومیتی ارتش ساسانیان، سربازگیری و مشکل نیروی انسانی، واحد پزشکی و شمارش تلفات در میدان نبرد، می باشند.

فصل پنجم: دیوارهای دفاعی ساسانیان

این فصل از دو بخش تشکیل شده است. بخش اول در رابطه با منشاء و خاستگاه فکری ساخت دیوارهای دفاعی در ایران باستان و عصر ساسانی و نیز بخش دوم در رابطه با معرفی دیوارهای دفاعی ساسانی شامل دیوار دربند، دیوار تمیشه و دیوار گرگان شامل: دیوار گرگان در منابع تاریخی، قلعه ها و خندق ها در طول دیوار دفاعی گرگان و دیوار دفاعی گرگان از منظر باستان شناسی می باشند.

۱-۹- نقد و بررسی منابع و مأخذ تحقیق:

برای پاسخ به سؤالات مطرح شده، منابع و مأخذ متعددی را مورد مطالعه قرار داده ام. با توجه به این که این پژوهش، مباحث مختلفی چون ظهور و سقوط ساسانیان، ارتش، جنگ های خارجی و آشوب های داخلی این دوره و در نهایت دیوار دفاعی گرگان را شامل می شود، به ناچار می بایست به ترجمه امروزی متون پهلوی متعلق به دوران ساسانی و اوایل اسلامی -که بخش زیادی از آنها از بین رفته- و همچنین نوشته های مورخان دوره اسلامی مانند طبری، یعقوبی، ثعالبی و ... مراجعه می کردم. در کنار آنها، از کتابها و مقالات مورخان خارجی و داخلی و نیز مقالات و گزارش کاوش های باستان شناختی استفاده کرده ام. اما در اینجا صرفاً به معرفی چند اثری که در این پژوهش بیشتر مورد استفاده اینجانب قرار گرفته، می پردازم.

۱- کتاب ایران باستان در جنگ (سایه های صحرا) نوشته کاوه فرخ، ترجمه شهربانو صارمی، انتشارات ققنوس، تهران ۱۳۹۰. او در این کتاب به داستان جنگاوران پارسی از ۳۰۰۰ سال قبل که با